

ФІЛОСОФІЯ

УДК 930:1

Кендус О. З.

МІСІЯ ДУШПАСТИРСТВА: ЇЇ СУТНІСТЬ ТА ПРОЯВИ НА ТЛІ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ 2013-2014 РР.

Анотація. У статті розглядаються сутнісні принципи та прикмети діяльності душпастиря, такі як посередництво між Богом та людьми, вплив на громаду через проповідництво, служіння людям та піклування про членів своєї громади, любов до свого народу. Показано, як вищеназвані якості проявилися у середовищі українського кліру під час Революції гідності. Без духовної підтримки, яку забезпечували спільна молитва, добре слово та участь у спільній боротьбі проти зла, не могла бути виборена перемога. Священники черговий раз продемонстрували свою єдність із українським народом, без якої неможливо добитися поставленої мети.

Ключові слова: душпастир, духовенство, протестувальники, Євромайдан, Революція гідності.

Kendus O. Z.

PASTORAL CARE MISSION: ITS ESSENCE AND MANIFESTATIONS ON THE BACKGROUND OF THE REVOLUTION OF DIGNITY 2013-2014

Abstract. The article reveals essential principles and features of pastor's activity such as mediation between God and people, influence on community through preaching, serving to people and care about the members of your community, love to your people. The article shows how the above mentioned characteristics developed among the Ukrainian clergy during the revolution of dignity. Without spiritual support provided the common prayer, good word and participate in the joint struggle against evil, could not be won victory. Priests once again demonstrated the unity of the Ukrainian people, without which it is impossible to achieve this goal.

Keywords: pastor, clergy, protestors, Euromaidan, revolution of dignity.

Постановка проблеми. У житті українського народу в складні історичні часи велику роль відігравало духовенство. Відомо, що життєвий шлях таких постатей українського кліру, як Іпатія Потія, Петра Могили, Андрея Шептицького, Василя Липківського, Іларіона (І. Огієнка), Гавриїла Костельника, Йосипа Сліпого, – це приклад подвижництва і посвяти українському народові. У цей ряд варто поставити і сучасних представників українського духовенства, які проявили себе справжніми душпастирями в період Революції гідності на Євромайдані.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема душпастирства знайшла своє відображення у працях А. Шептицького [3], [14], митрополита Іларіона (І.Огієнка) [15], Й. Сліпого [12] та ін.

Постановка завдання. Метою статті є спроба осмислити зміст та місію душпастирства українського духовенства у часі суспільно-політичних перетворень на зламі 2013-2014 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. З часів становлення християнства священники здійснюють виняткову місію, призначення якої важко переоцінити. Нішу, яку вони займали на етапі раннього християнства, можна осмислити через образи апостолів, які є похідними від Ісуса Христа як втілення найви-

щого добра, істини та любові. В Євангелії від Матвія (Мат. 5, 13-15) сказано: апостоли мають бути причиною і підставою здоров'я людства, мають бути тим для людей, чим є сіль що стереже від зіпсуття, мають бути тим, чим є світло¹. Як їхні учні та послідовники – священники, займаючи визначену сходинку в суспільній ієрархії, зобов'язані дотримуватися кодексу апостольського життя, головними рисами якого є безкорисливість, простота, мудрість, тверда віра у Божу допомогу, цілковита посвята служінню Богові та людям, відречення від власних потреб (Мат. 10)². Таким чином, священники (душпастирі) повинні виконувати обов'язки, що покладені на них релігійними догмами, постулатами та суспільно-релігійною інституцією, якою виступає Церква.

Особливе призначення місії душпастирства в бутті суспільства – це "... і життям і наукою стерегти людей від зла, просвічувати їх Божим світлом, ставати неначе прикладом для наслідування і предметом подиву, бути "містом положеним на горі"³, писав митрополит УГКЦ Андрей Шептицький. Тому певна вищість становища священників у соціальному середовищі, на думку митрополита Андрея, зумовлюється завданнями впливати через постулати християнства на людину та її вчинки.

На кожного священника покладені певні обов'язки, що вони виконують, сповнюючи свою місію як посередники між Богом та людьми. Андрей Шептицький постійно намагався доносити їх як до широкого загалу, так і до майбутніх та вже чинних представників українського духовенства.

По-перше, священник, за визначенням А. Шептицького, є посланцем і «відпоручником цілої Церкви до віддавання почитання Богові й до одержання Його благодаті для всіх вірних»⁴. Це основна священнича місія. Вона полягає у проведенні молитви та літургії, складанні пожертв, уділенні св. Тайн і проповідництві. Священнича місія вважається найважливішою, бо вона стосується возвеличення імені Бога та поширення віри. Тому ідеалом проповідника, зазначав А. Шептицький, є той, хто говорить з таким переконанням, "як робить це людина, що власними очима бачила і власними руками доторкала, – говорити як свідок"⁵. Саме за таким проповідником завжди будуть слідувати віруючі. Однак проповідь повинна бути співзвучною з наявною дійсністю, пов'язаною з проблемами і переживаннями людей, які її слухають, незважаючи на те, що в ній необхідно використовувати якнайбільше текстів із Святого Письма. Проповідь буде тим краща, чим щиріше і переконливіше говоритиме священник. А також вона вимагає від священника стати зразком того, чого він повчає інших. Тоді її наслідки будуть відчутними для суспільності.

По-друге, не менш важливим для представників духовенства є обов'язок душпастирства. Цей обов'язок передбачає християнський вплив священника на свою громаду і керівництво нею. Тому, здійснюючи місію посередництва між Богом і людьми, душпастир покликаний допомагати віруючим розрізняти добро і зло, грішне та праведне й допомагати позбуватися негативних проявів у вчинках та думках. Для вдалого здійснення місії душпастирства А. Шептицький радив у першу чергу організувати церковну громаду в братство, в якому християнські чесноти виховувались би прикладом священника та самих вірних. "Навчити любові Бога і ближніх проповідями, це річ велика, але є річчю ще важнішою так їх у практику наставити і так організацією запевнити практику тих чеснот, щоб зорганізовані – і знаходили у цій практиці поміч, і прикладом, а далі і передаванням цієї практики впливали на цілу громаду"⁶. Адже люди, заохочені зверненнями священника бажають вести справжнє християнське життя, що передбачає служіння Богові, а також любов і допомогу ближньому.

Душпастир повинен піклуватися про членів своєї громади, "...безнастанно стояти неначе на сторожі, щоб людським душам не діялося ніяке зло, ніяка шкода"⁷. На нього покладається завдання давати відповіді на запитання і допомагати розв'язувати проблеми його вірних. А відповіді він повинен шукати своєю напруженою працею, через власну покірність, в святості. Душпастир повинен любити Бога понад усе, але не менше піклуватись про кожну довірену йому родину. Тому одне із головних завдань, яке ставиться перед душпастирями, – це служіння людям.

Велику заслугу матиме той священник, який може допомогти людині пробудити її совість. А. Шептицький називає совість органом душі, "від якого ціле здоров'я душі залежить, життя душі, охайність, приличність душі, культура людини"⁸. Несовісна людина – це вже негативна характеристика. Згідно з моральним богослов'ям людська совість – це свого роду голос Божого звинувачення в людині: "Бог обвиняє людину, але обвиняє її не інакше, як тільки голосом її совісті"⁹. Адже дуже непросто побороти у собі негативні чесноти, які притаманні практично кожному – це самолюбство, заздрість, засліплення та пристрасті. Людина нерідко потребує правильної поради, бо вона сумнівається. "Тому найголовніша праця над людьми буде в тому, щоб голос совісті так просвітити знанням Божого закону й обов'язку, щоб вона була завжди правдивою, і так її виправляти, щоби вона була чутка, себто, щоб людина здавала собі справу з її ваги та

щоб людина хотіла і вміла йти за нею”¹⁰. Муки совісті спонукають людину звільнитися від тягаря сумнівів та злих вчинків через акт покаяння.

Але не кожна людина готова морально розкаятися, оскільки покаяння вимагає неабиякої мужності, відваги й сили це виконати. Каяття не може будуватись на відчутті страху. Справжнє розкаяння відбувається тоді, коли людина оцінює себе не стільки емоціями, а здатна розумом і волею перебороти свою неправоту.

Як душпастир священник має право і повинен вислухати розкаяння людини в її недобрих вчинках чи гріхах, адже воно повертає мир з Богом та зі своїм “я”. Ця місія душпастиря називається “урядом сповідника”. Тобто священник повинен через свою особу здійснити місію примирення, місію суду і місію прощення. Та здійснити процес покаяння наказує людині її совість. Голос совісті “може бути такий сильний, що і горду людину може кинути до ніг судді і скаже їй зі сльозами обвиняти себе саму”¹¹, писав А. Шептицький. Однак міра розвиненості совісті покладена на свободу волі особистості. Адже людина може послухати чи не послухати голосу своєї совісті, або її притупити, прислухаючись до самолюбства. А. Шептицький наголошував, що совість людини є мірилом її діянь, і хто завжди слідує за голосом своєї совісті, чинитиме вірно. Й. Сліпий зазначав, що спокій і полегшення в душі кожної людини приносить чиста і спокійна совість.¹²

Щоб бути справжнім суддею людської совісті священник повинен бути об’єктивним, всебічно освіченим, морально чистим та милосердним. Людина через покаяння просить справедливого суду своїх вчинків у душпастиря, а також прощення за провини через справедливо накладене покарання. Тому священнику належить особлива місія визначити цю міру справедливості, адже накласти надмірне покарання як і недостатнє не буде мати ніякої користі. Отже, священник повинен відповідати певним моральним вимогам бути справедливим, мудрим, тактовним, вміти розбудити людську совість, уважно ставитися до людей і любити їх. Як писав А. Шептицький, священник виступає не тільки посередником між Богом і людьми, суддею, а він є “лікарем недужих душ”, їх моральних недуг. “Моральні недуги мають той особливіший характер, що вони глибоко укріті на дні душі та мають природний нахил прислонюватися позорами...”¹³ А медициною, яка лікує ці “недужі душі”, виступає християнська мораль.

Не менш важливе значення посідають поради душпастиря у вирішенні питань родинного життя, виховання дітей чи у прийнятті рішення, що матиме вплив на все подальше життя, у допомозі знайти вихід із скрутної ситуації. Кожний душпастир повинен бути добрим виховником. Бо він допомагає родині й школі у здійсненні складного завдання – виховання молодого покоління. Священник, навчаючи дітей релігії закладає підґрунтя їхнього світогляду, формує духовність через виховання всіх християнських чеснот. Як писав А. Шептицький: “Мудрий душпастир працює над дітьми здобуває серця родичів”.¹⁴ Особливо велике значення має вплив священника на дитину, котра немає чого навчитися у своїх батьків, або батьки через різні причини не дають їй належного виховання, чи вони взагалі відсутні. У цій площині завдання душпастиря допомогти дитині розвинути її найкращі риси та нахили, виховати любов до Церкви, ближнього та свого народу. Однак священник повинен виховувати людей усіх поколінь, оскільки ніколи не зашкодять його слова повчань та порад.

І ще одна важлива місія, яка покладається на священника – це любов до свого народу, глибокий внутрішній патріотизм. Ця любов не суперечить загальнолюдській любові до ближнього, адже християнство вчить в першу чергу любити ближнього, а отже працювати, служити на благо свого народу, нації. Християнський патріотизм, на думку А. Шептицького, визначається найбільшою любов’ю до своєї нації й здатністю на самопожертву в діяльності для її блага. Аналогічну думку озвучував і митрополит УПЦ Іларіон (І. Огієнко): “Служи ж народові до скону, і тим служитимеш ти Богу...”¹⁵ А. Шептицький закликав любити свій народ і дбати про нього, у той же час зазначаючи: “... коли сам патріотизм не є по-християнськи понятою любов’ю свого народу, може бути тільки матеріальним бажанням робити на патріотизмові якнайліпші інтереси”.¹⁶ Він наголошував знову і знову, що всі ідеали особистість може досягнути, лише будучи “звершеним, великим християнином”. Бо в іншому випадку людина лише приховуватиме під високими ідеалами свої бажання вигідного і приємного життя.

Таким чином, викладене вище дає підставу стверджувати те, що представники українського кліру особливу увагу приділяють образу священника (душпастиря). Переносячи найкращі риси Боголюдини на апостолів та священників як Його учнів та послідовників, вимальовується постать українського священника-душпастиря – людини, яка, не шкодуючи праці та зусиль, віддає себе на службу своєму народові.

Душпастирська місія українського кліру в своєму найкращому прояві постала у сучасній революційній Україні на межі 2013-2014 рр. Глибокий, справжній патріотизм священників різних конфесій виразно проявився у складних соціально-політичних обставинах, в яких опинилася Українська держава.

Мабуть, зараз важко точно сказати, коли вперше з'явилися священники-душпастирі на Євромайдані. Однак їхня діяльність стала величезним прикладом та вираженням справжньої посвяти та служіння своєму народові. Зокрема, Патріарх УПЦ КП Філарет (Денисенко) зазначив: «...наша Церква здійснює своє служіння безпосередньо серед людей на майдані. Адже там багато наших віруючих, і вони вимагають допомоги священників – духовної бесіди, молитви. Тому наші священники знаходяться серед людей, щоб виконувати свої пастирські обов'язки».¹⁷ А в зверненнях від імені УГКЦ чітко висловлена позиція, що вона не стоятиме осторонь особливо тоді, коли порушуються права людини та принципи суспільної моралі, що впливають з Божого закону та відображені в соціальному вченні Церкви. І це продемонстрували наступні події.

Наскільки не вигідною для влади В. Януковича стала присутність священників на Майдані, демонструє офіційний лист Міністерства культури України від 03.01.2014 №1/3/13-14, підписаний першим заступником міністра Т. Коханом до Предстоятеля УГКЦ, Верховного архієпископа Києво-Галицького Святослава Шевчука.¹⁸ У цьому листі здійснюється посилання на статтю 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», в якій зазначається, що «богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії безперешкодно, тобто без відповідних дозволів (згоди), можуть проводитися лише в культових будівлях і на прилеглій території, у місцях паломництва, квартирах і будинках громадян та деяких інших місцях (на кладовищах, місцях окремих поховань і крематоріях)».¹⁹ Даний лист звинувачує представників УГКЦ у недотриманні вимог законодавства про свободу совісті та релігійних організацій. Оскільки без офіційного дозволу влади проводити літургії у місцях, для цього не призначених, «в так званих «молитовних наметах», на майдані Незалежності міста Києва – це порушення відповідного законодавства»²⁰. А тому в разі подальшого ігнорування даних приписів даний лист інформував про юридичне право владних структур звернутися із позовом до судових органів для врегулювання даної ситуації.

Глава УГКЦ Святослав (Шевчук) 13.01.2014 рр. оприлюднив та прокоментував даного листа. «Уперше за часи незалежності України пролунала погроза щодо «припинення діяльності відповідних релігійних організацій УГКЦ» ... Нагадаю, що саме цього року виповнюється 25 років від легалізації УГКЦ у колишньому Радянському Союзі. Минули ті часи, коли руйнувалися храми, а священнослужителів, які несли духовну послугу своїм вірним, арештовували чи навіть вбивали. Тому велику стурбованість у нас викликало твердження, яке лунає тепер, у незалежній Україні, що служіння Української Греко-Католицької Церкви вважається таким, що «може слугувати підставою для порушення перед судом питання про припинення [її] діяльності».²¹

Митрополит Святослав (Шевчук) чітко заявив: незважаючи на те, що Церква не є учасником політичних процесів, вона не може і не буде стояти осторонь, коли її вірні просять про духовну турботу. «Присутність духовного отця там, де перебувають його вірні, є складовою частиною пастирської опіки. Бути зі своїми вірними – це обов'язок священника, що впливає з самої місії Церкви. Цій місії, дорученій Христом, наша Церква завжди була вірною і такою залишиться у майбутньому, незважаючи на будь-які погрози».²²

Тому священники різних конфесій, виходячи з принципу свободи віросповідання – основоположного права людини, стали забезпечувати на Євромайдані проведення молитви та уділення св. Тайн для своїх вірян. Митрополит Святослав (Шевчук) наголосив, що «душпастир може безперешкодно молитися там, де знаходяться його вірні. Для реалізації цього права не потрібен окремий дозвіл держави».²³

Предстоятель іншої української релігійної організації – УПЦ КП Патріарх Філарет також твердо заявив, що молитись людям в будь-якому місці ніхто не може заборонити, але в політичну діяльність Церква не має права втручатись. Крім того Патріарх Філарет також додав, що адресований главі УГКЦ Святославу (Шевчуку) лист від Міністерства культури не може спричинити ліквідації УГКЦ в Україні.²⁴

Римо-католицька церква в Україні також від початку Майдану була присутня на його трибунах, виступаючи на підтримку мирних протестів. Зокрема, один із єпископів Києво-Житомирської єпархії, Станіслав Широкоградюк регулярно приходив на Євромайдан, и щоденно проводив меси і молитви за демонстрантів.

Однією з найдраматичніших подій за участю представників духовенства в ході протистояння на Майдані між «Беркутом» і людьми на барикадах виявився вихід між ворогуючими сторонами 21 січня 2014 року на вулиці Грушевського трьох ченців Києво-Печерської лаври. Священники-монахи стояли з хрестом та іконами і молилися. Стрілянина припинилася, перестали летіти каміння та коктейлі Молотова, припинилися вибухи світло-шумових гранат. Однак ці миротворчі дії, як стверджував глава прес-служби Української Православної Церкви Московського Патріархату (УПЦ МП) протоієрей Георгій Коваленко, були ініціативою самих монахів і виявилися для керівництва Церкви повною несподіванкою.²⁵ У цьому кроці був справжній вияв душпастирської місії. Через певний час ще близько десяти священників приєдналися до

молитви та стояння між протидіючими сторонами. І хоча, на жаль, запобігти насильству не вдалося, це мало величезне значення, бо протистояння було зупинене майже на добу.

Після подій 22 січня 2014 р., коли від куль снайперів загинуло декілька демонстрантів, єпископ римокатолицької церкви Станіслав Широкоградок повідомив по католицькому радіо в Києві про те, що Україні потрібні патріоти, люди, які готові йти на пожертву.²⁶ За його словами, народ повинен молитися про те, щоб таких людей було більше, адже немає більшої любові, ніж віддати своє життя за своїх близьких. Він також висловив свою впевненість у тому, що Майдан перемаже, бо наявна велика єдність християн на головній площі столиці.

Через декілька днів молебні подібні до київського відбулися і в інших містах України. Зокрема, 27 січня 2014 р. з благословення архієпископа Херсонського і Таврійського УПЦ МП Іоанна була проведена молитва про мир в Україні між майданами опозиції й влади у Херсоні біля будівлі обласної державної адміністрації. Але цей молебен проходив під час затишшя.

Схожу тактику молитовного стояння між сторонами почали освоювати представники й інших Церков. 28 січня 2014 р. під час голосування про відставку голови ради Монастирського району Тернопільської області регіонала Романа Білика священнослужителі Української Греко-Католицької Церкви вишикувалися живим ланцюгом і з хрестами в руках біля дверей облради.

Однак у Києві конфлікт не спадав, а продовжував загострюватися. Тому було скликано екстрене засідання Всеукраїнської ради Церков і релігійних організацій. Її представники закликали і владу, і опозиційні сили припинити насильство і сісти за стіл переговорів. Патріарх Київський Філарет наголошував, що Церква не займає ту чи іншу політичну сторону, але моральні оцінки давати повинна: «Ми підтримуємо добро незалежно від того, хто його здійснює – влада чи протестувальники, а коли поведуться погано – ми говоримо, що так чинити не потрібно»²⁷. А також він наголосив, що Церква закликає до діалогу і припинення насильства з обох сторін.

Керуючий справами УПЦ МП митрополит Антоній (Паканич) також заявив про свою готовність «взяти участь у зустрічі президента з лідерами опозиції і докласти максимум зусиль для досягнення компромісу заради миру в Україні», і підкреслив, що «лідери Церков і релігійних організацій могли б виступити гарантами виконання тих домовленостей, які будуть досягнуті між владою і опозицією»²⁸. Ці зустрічі дійсно відбулися.

Такі зусилля Церков стали одним із чинників, що дозволили призупинити силове протистояння. Зокрема, коли відбувалися зустрічі з лідерами опозиції, стало відомо, що президент Янукович готовий провести з ними черговий раунд переговорів. Проте опозиціонери не хотіли їхати до президента, не погодивши цей крок із мітингувальниками на Майдані. У цій ситуації Всеукраїнська рада Церков делегувала своїх представників на Майдан, які змогли переконати протестувальників у необхідності переговорів з владою, що лідери опозиційних партій поїхали до президента за наполяганням ради Церков. І в той день намітився перелом у діалозі між владою і опозицією. Варто зазначити, що такий діалог розпочався, але так і не призвів до мирного врегулювання конфлікту між українським суспільством та владою.

Події на Євромайдані посилили розкол у Православній Церкві Московського патріархату. Адже частина її священників була орієнтована на співпрацю з Росією, а інші заговорили про своє бажання вийти з-під цього впливу і про можливість вступу в союз із Церквою Київського патріархату. Чи можливе об'єднання цих Церков? Це питання давно назріло і хвилює українське суспільство. Однак, як свідчить історія, таке об'єднання немисливо провести лише за допомогою певного указу чи рішення. Воно має стати спільною потребою, і лише тоді може бути реалізованим.

Але, коли після 20 лютого 2014 р. вже було більше сотні жертв на Майдані, представники духовенства в один голос закликали не вірити провокаціям, спрямованим на провокування та поглиблення конфлікту. Вони разом захищали присутніх та відспівували невинно убитих у тих кривавих подіях.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Душпастирська місія українського духовенства стала невід'ємною складовою частиною подій Революції гідності 2013-2014 рр. Без духовної підтримки, яку забезпечували спільна молитва, добре слово та участь у спільній боротьбі проти зла, не могла бути виборена перемога. Священники черговий раз продемонстрували свою єдність із українським народом, без якої неможливо добитися поставленої мети. Місія душпастирства у сучасному українському суспільстві не втратила своєї актуальності. Про це свідчить і жертвність та допомога духовенства військовим – учасникам російсько-українського конфлікту, який триває на східних теренах України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

-
- ¹Новий заповіт Господа й Спасителя нашого Ісуса Христа / Ювілейне видання з нагоди тисячоліття християнства в Україні. – С.11.
- ² Там само. – С.18-19.
- ³ Шептицький А. Твори (морально-пасторальні). – Львів: Видавничий відділ “Свічадо”, 1994. – С.128.
- ⁴ Там само. – С.132.
- ⁵ Там само. – С.139.
- ⁶ Там само. – С.165.
- ⁷ Там само. – С.168-169.
- ⁸ Там само. – С.328.
- ⁹ Там само. – С.144.
- ¹⁰ Там само. – С.191-192.
- ¹¹ Там само. – С.145.
- ¹² Сліпий Й. Твори. – Т. XIII. – Рим: Український католицький університет ім. Св. Климентія папи, 1983. – С. 32.
- ¹³ Шептицький А. Твори (морально-пасторальні). – Львів: Видавничий відділ “Свічадо”, 1994. – С.189.
- ¹⁴ Шептицький А. Письма-послання (1939-1944). – Львів: Фонд Духовного відродження ім. Митрополита Шептицького. – 1991. – С.255.
- ¹⁵ Іларіон. Твори: У 4-х томах. – Т.1: Філософські містерії. – Вінніпег: Printed by Trident Press Ltd., 1957. –С.81.
- ¹⁶ Шептицький А. Письма-послання (1939-1944). – Львів: Фонд Духовного відродження ім. Митрополита Шептицького. – 1991. – С.249.
- ¹⁷ Священники і Майдан: що українські церкви роблять для умиротворення сторін конфлікту? [Електронний ресурс] [http:// Religion.unian.ua](http://Religion.unian.ua).
- ¹⁸ Святослав, Верховний Архієпископ Києво-Галицький, Глава Української Греко-Католицької Церкви. 13.01.2014 р. Міністерство культури України погрожує припинити реєстрацію УГКЦ через присутність священників на Євромайдані [Електронний ресурс] [http:// news.ugcc.org.ua](http://news.ugcc.org.ua).
- ¹⁹ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації».
- ²⁰ Святослав, Верховний Архієпископ Києво-Галицький, Глава Української Греко-Католицької Церкви. 13.01.2014 р. Міністерство культури України погрожує припинити реєстрацію УГКЦ через присутність священників на Євромайдані [Електронний ресурс] [http:// news.ugcc.org.ua](http://news.ugcc.org.ua).
- ²¹ Там само.
- ²² Там само.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Мальцев В., Хливный А. Священники и Майдан: что украинские церкви делают для умиротворения сторон конфликта? [Електронний ресурс] [http:// Religion.unian.ua](http://Religion.unian.ua).
- ²⁶ Чех М. Что за священники стоят на Майдане? [Електронний ресурс] [http:// Pressorg24.com](http://Pressorg24.com).
- ²⁷ Мальцев В., Хливный А. Священники и Майдан: что украинские церкви делают для умиротворения сторон конфликта? [Електронний ресурс] [http:// Religion.unian.ua](http://Religion.unian.ua).
- ²⁸ Там само.